

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.3. Haver [1862]. Jiddis jövevényszó esetleg német közvetítéssel^a, vö. jiddis *ḥawər*, *chaw(w)er*^b 'barát, társ'; vö. még: német argó *chawer*, *chabber* 'barát, cinkostárs'. A jiddis szó forrása a héber *hāḇēr* 'barát, társ'. Megtalálható a finnben^c is, vö. *kaveri* 'haver'. Igei származéka a *haverkodik*^d [1940] (ESz. 293).

a) Ez a megfogalmazás erősen kifogásolható. Vagy jiddis jövevényszó a *haver*, vagy német. „Német közvetítéssel nyelvünkbe került jiddis jövevényszó” nem létezik. Ha német közvetítéssel került a magyarba, akkor már német jövevényszónak tekintendő. Tehát szabatosan: vagy „jiddis szó, német közvetítéssel” (azaz német jövevényszó), vagy „jiddis, esetleg német jövevényszó”. Figyelembe véve a népek és a nyelvek évezredekre kiterjedő bonyolult kapcsolatait, egyáltalán nem szégyen, ha a nyelvtudomány jelenlegi állapotában nem tudjuk eldönteni, hogy egy szó honnan került a magyarba. A gyakran azonos szóalakokkal élő sláv nyelvek is bőven kínálnak erre példákat.

b) Kétféle hangjelölés keveredik: a nemzetközi fonetikus ábécé [χ]-ja és a németes [ch]. Ez utóbbi, veláris *h*-t ejtjük Bach nevében is.

c) Miért csak itt szerepel más európai nyelvbe átkerült jiddis jövevényszó? A csehben és a németben is jócskán akad belőlük. A finn *kaveri* életrealitását bizonyítja számos vele alkotott összetétel: *jätkäkaveri* 'barát', *kundikaveri* 'ua.', *pojekaveri* 'ua.', *muijakaveri* 'barátnő'.

d) A szó további származékai: *haveri*, *haverság*, *haverség* (rég), *haverkodik*, *haverkedik* (rég) '1. barátkozik, 2. kegyeit keresi vkinek', *összehaverkodik vkivel*, *haveri alapon* 'önzetlenül, barátilag', *haverságba kerül vkivel* 'barátok lesznek', *haverságban van vkivel* 'barátkozik vkivel'.

Kiegészítés:

חבר (= כאווער) **khaver**, **chawer** 'barát, cimborá'

I. A szó a héb. חבר [ḥbr] 'kapcsolódik vmihez' töre vezethető vissza. Rokon nyelvi megfelelői: arámi חַבְרָא [ḥabərā] '1. barát, társ, 2. tudós', חֶבְרָא [ḥabar] '〈démonizáló〉 mágus, pap', akk. *ibru(m)* 'társ, barát'. A bibliai és a középkori héb. חֶבֶר [ḥāḇēr] 'társ' a jidd. כאווער, חבר [khaver] 'barát', חברים, כאוויירים [khavayrim] közvetlen előzménye (nőnemben חֶבְרַטע, כאווערטע [khaverte] 'barátnő', (többes) חֶבְרַטעס, כאווערטעס [khavertes]). A כאווער [khaver] a keleti jiddisben többnyire 'elvtárs' értelmű, míg a nyugati *chaw(w)er* '1. útítárs, 2. barát, társ' jelentésben dívik. A כאווערן זיך [khavern zikh] ige jelentése 'barátkozik' ~ rotw. *sich verchawern* 'ua.', s Az ember tragédiája egyik részletének jiddis fordításában is olvasható:

* Lásd Magyar Nyelv 110. 2014: 498–510.

„Der grester ideal funem hunt iz oykh a hunt, / un er filt zikh geshetst az er *khavert zikh* mit dir” ’Az ebnek is eb legfőbb ideálja / S megtisztel, hogyha társaul fogad’ (2. szín).

A héber szó másik jelentése ’a vallási törvényeket szigorúan betartó személy (a farizeusoknál)’; később, a 3–4. században a rabbikat kezdték így titulálni. A 11. században a szót a közösségeket vezető bírók nevéhez illesztették mint megtisztelő címet, a 14. században pedig a Tórában bámulatos jártasságot tanúsító tudósok megjelölése lett, végül a 17. századtól a szó ’tisztletreméltó ember’ jelentésben egyszerű udvariassági formulává módosult. A hasonló meggyőződésűeket tömörítő szervezet a חב"ר [hävürā].

II. A jiddisből származó magyar *haver* szó jelentése régóta ’1. társaság (különösen tolvajbando) tagja, cinkos, 2. barát’. Egy irodalmi példa: „csóró zshivány első *haver* komája” (Határ Gy.: Hekus Dönci). További jelentései: ’a halákhában [talmudi törvényekben] járatos férfi, a rabbi társa (aki másokat is taníthat), kolléga’. Nőnemű alakja a magyarban nem él.

E bizalmas stílusrétegű szót Kosztolányi versbe öntötte: „Te kedves, / te tetves, / rongyos kicsi angyal, a gyöpre / heveredek. / Szorítanak a kapcsok, az izzó / hevederek. / Öleld meg a régi, a régi / *haveredet*” (Ligeti nőzés).

III. Az amerikai angolban a *khaver*, *khaverim* embertársaink általános megszólítása, ilyenkor fordítása ’úr’ (rövidítve ן), a baloldali nyelvhasználatban pedig ott is lehet ’elvtárs’.

Az or. *xasep* ’1. barát, 2. férfi, 3. szerető’ jelentése közelebb áll a ’1. szerető, 2. férfi’ fogalmához, akárcsak az osztrák nyelvterület *Haberer* szava és a finn *kaveri*. A *xasup* ’az a cinkostárs, akinek veszély esetén átcsempészik az ellopott holmit vagy pénzt’, igei alakja *xasupovam* ’ellopott holmit vagy pénzt átad (veszély esetén)’; a *xaspyuhuk* ’munkatárs’, a *xasepa*, *xasupa*, *xespa* pedig ’1. bűnbando, 2. hasonszőrűek csoportja, 3. bűntanya’ (vö. m. *havrúse* ’tolvajbando’, ném. nyelvj. [Berlin] *Kabrusche* ’1. társaság, 2. tolvajbando’). Ebbe a jelentéskörbe tartozik a holl. *gabber* ’haver’, a cseh (*c*)*habr* ’résztvevő’, a le. *chawer* ’cinkos’ és *chawres*, *chawryśnik* ’elvtárs’ is.

Irodalom: AALTO 1949; AHWB. 363; AY. 32–33; BÁRCZI 1932: 90; BIHARI 1983: 181; BLAU-LÁNG 1941: 17; BCPЖ. 637; CEDH. 206.3–7.1; CSERESNYÉSI 2004b: 75; Diáks. 72; DJBA. 428–429; DT. 422; DWJH.² 64; ÉKsz.² 504; ÉrtSz. 3: 176; EWUng. 1: 538–539; FAZAKAS 1991: 121; GWB. 15, 35; HCL. 259; HMKsz. 307; ILDU. 4: 1392; EPC. 305–306; JL. 1: 1346, 5: 1257; JWB. 55; LIELI 1996: 35; MASz. 181, 351; MBSz. 117; MEYD. 183; MSz. 121; MTolvSz. 28; MTSz. 61–62; OMSz. 470; ÖWB.³⁹ 258; PJSz. 24; PEC. 579; ROSTEN: 1983: 79–80; 2006: 133; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 80; TÁBORI–SZÉKELY 1908: 109; TESz. 2: 75–76; Tolv. 21; TSz. 17; ULASZYN 1951: 49; WBJL. 73; WEHLE 1981³: 37–38; WEINREICH 2008 (1): A9, A47; WEXLER 2006b: 248–249; WR.² 71–72; YEHD.² 224; ZsBp. (1): 259, (2): 646.

4.4. Hirig [1888] ’verekedés’. Jiddis jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *hariga*, *haríge* ’gyilkosság’; vö. még: német argó *harigo*, *harige* ’ugyanaz’. A jiddis szó a héberből származik. Az első szótag *i* hangja talán hasonulással^b magyarázható. Vulgáris^c használatú szó (ESz. 305).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Mind a jiddis, mind a német főnevek első szótagjában többnyire mély a magánhangzó: *Horeg*, *Horug*, *Horik* ’1. gyilkos, 2. meggyilkolt’, *Harigo* ’gyilkosság’; vö. rotw. *hargenen* ’megöl’ – de *Herich* ’gyilkos’, *Hereg* ’gyilkosság’. Az *a/o > i* hangváltozás (a egyes hangrend megszűntetésére) valószínűleg már a magyarban történhetett, mivel a németben

nincsen *Hirig* alak. Hasonló fonetikai környezetben nyelvjárásainkban is megfigyelhető *ó ~ i* váltakozás: *hórihorgas ~ hirihorgas*, *hórinka ~ hirinkó* 'hintá'.

c) A szó stilisztikai megítélése sokféle: egyesek bizalmasnak (ISzKSz.², MSz.), mások inkább argó jellegűnek (ÉKSz., ÉKSz.², MSzkt.) érzik. Azonban egyik sem azonos a vulgárral, a durvával.

Kiegészítés:

הריגה (= האריגע) **harige** 'gyilkosság'

I. A bibliai héb. הָרֵג [hārag] 'megöl, lemészárol', הֵרֵג [hereg] 'gyilkosság' (~ óarámi הַרְג [hārag] 'ölt', ugar. *hrg* 'megöl') a jiddisben rokon jelentésben él tovább: kel. jidd. הריגה [harige] 'gyilkosság, mészárlás', הורג [hoyreg] 'meggyilkolt személy', הרגען [hargen], הרגענען [hargenen], דערהאַרגענען [derhargenen] 'megöl', nyug. jidd. *harugēi* 'a meggyilkoltak', *hargenen* 'megöl, lemészárol'. A walesi bárdok jiddis fordításában: „*Geharget* tausend vün ünsre Leit” 'Levágva népünk ezrei'. Itt a szláv hatásról árulkodó *der-* prefixum nemcsak aspektusképző szerepet lát el, hanem az egyre inkább 'elagyabugyál' jelentésben élő igének adja vissza eredeti, 'megöl' értelmét, később gyakran אויף טויט [oyf toyt] 'halálra' határozóval erősítve ('halálra ver') és egyértelműsítve.

II. Mire a *hirig* szó nyelvünkbe került, jelentése megszelídült – az emberi élet kioltása helyett napjainkban egyszerűen ütlegetést, csetepatét jelent. Életerejét bizonyítja számtalan jelentése és származéka: *hirig* '1. verekedés, harc; tömegverekeedés, 2. verés, 3. késelés, szúrás, vágás általi megjelölés, 4. szidás', *hiriget ad vkinek* 'megver vkit', *hiriget kap* 'verést kap', *hirigel* '1. ver, 2. verekedik, 3. jelez', *elhirigel*, *elhirigöl* 'elver, megver, összever', *elhirigeltet* 'megveret', *hirigelés* 'verés', *hargenol* '1. közöszl, 2. üt, ver, megver, 3. verekedik', jassznyelvi *hargenen* 'fojt, megfojt'. Az Ormánságban a *Hirig* 'Hajrá!' jelentésben indulatszóként is használatos. A *hirigel* régebbi, 'veszekedik' jelentését napjaink lexikográfiai munkái már nem közlik. A verekedésre felszólító *Hirig a lila!* csatakiáltást már a 19. századi diáknyelv ismeri.

Irodalmi példák: „Lassanként kialakul a vélemény, hogy a boltos svindler, szólni kéne a zöldsapkács fiúnak, kivel tegnap ismerkedtek meg, mert az apja a rendőrségnél van és könnyen elintézheti a dolgot. Vagy a Zolinak, hogy a bátyjával és a bátyja barátaival *hirigeltesse el* a boltost” (Molnár Á.: A csokoládé-angyal), „Néha olyan *hirigek* vannak, hogy a kórházban ragsztyják össze a palikat” (Vidor M.: Szököár).

Idetartozik az igéből szóelvonással létrejött *hargen* 'balta, fejsze' főnév is.

III. A cseh tolv. *hargen* jelentése 'bosszankodik'; vö. m. nyj. *öli magát* 'ua.', ném. *sich totärgern* 'halálra bosszankodja magát'.

Irodalom: BARTA 1912: 233; BLAU-LÁNG 1941: 27; CEDH. 167.3; CSEFKÓ 1899: 477; DUL.² 1: 346; DWJH.² 92; ÉKSz.² 523; EWUng. 1: 562; Fattyúny. 58; FAZAKAS 1991: 120, 122; GWB. 34, 36, 37; HANGB. 99; HCL. 231; ISzKSz.² 263; EPC. 242; JWB. 86; KISS 1958: 117; MASz. 186; MBSz. 117, 120, 190; MEYD. 632, 652; MMA. 20; MSz. 77, 124; MTolvSz. 28; MTSz. 12, 75; NÁDASDY 2000: 57; OrmSz. 234; PJSz. 24–25; PEC. 595; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 69; TESz. 2: 117, 314, 3: 198, 545, 1122; Tolv. 32–33; TSz. 31–32; ÚMTSz. 2: 959, 1000, 4: 233; VČAS. 1442; WBJL. 96–97; WEINREICH 2008 (1): A172, (2): A588; WR.² 131–132; YEHD.² 197–198; ZsBp. (2): 646.

4.5. Jampec [1928] 'feltűnősködő, léha fiatalember'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *jampoc, jampec* (többes szám) 'bolond, kretén'. A jiddis szó a nyomatékositó szerepű jiddis *jam* 'tenger'^a főnév, illetve a *poz, pez* (többes szám) 'hímvestző; ostoba ember' összetétele. A 'nagyon buta' > 'divatfi, divatbolond' jelentéskéjlődés már a magyarban történt. Kiveszőben lévő szó^b (ESz. 351).

a) Pontosabban, kevésbé eufemisztikusan: a *poc, pec* 'faszi', s a *jampec* 'nagy fasz, bal-fasz'.

b) Ezt támasztja alá az is, hogy a régebbi, 'bubi a francia kártyában' jelentését legfrissebb szótáraink már nem közlik.

Kiegészítés:

יָם (= יָם) **yam** 'tenger' + פֹּת **pots** 'farok'

I. A יָם rokon nyelvi megfelelője: ugar. *ym* 'tenger'. A 'tenger' szó más nyelvben is előfordulhat erősítő értelemben: mong. *ᠳᠠᠠᠨᠠᠢ* 'tenger', *завлонгийн ᠳᠠᠠᠨᠠᠢ* 'tengernyi szenvedés'.

A *jampec* főnév 'férfi nemi szerv' jelentésű második tagja (jidd. פֹּת [pots]) az angol szókinszerves része. A *putz, puts* [pʌts, pʊts] a (lat. *prae-* + *pūtium* > lat. *praepūtium* > ófr. *prepuce* >) *prepuce* 'fityma' orvosi műszó prefixum nélküli alakjának, a tisztázatlan etimológiájú *puce*-nak rokona, s az amerikai beszélők számára az ugyancsak trágárnak számító angolszász megfelelők eufemisztikus változata. Vö. a jiddisből átvett hasonló jelentésű vulgarizmusokkal: ang. *shlong* (שְׁלֹנֵג), *shvontz* (שְׁוֹנְצֵ), *shmuck* [ʃmʌk] (שְׁמֹק) (~ ném. *Schmuck* 'dísz, ékszer'), m. *smokk* 'faszi, férfi', or. *шмок* 'ua.'

A jidd. שְׁמֹק [shmok] a gyermeknyelvi שְׁמֵקֵל [shmekele] 'füttyi' szóelvonással képzett származéka, és a jiddisben a durva szavak közé tartozik. Kányádi gyűjteményében is olvasható: „vus vil er fin mir der alter nar der alter shvants” 'Mit akar tőlem a vén bolond, a vén farok' (Egy példát, egy példát mondok, emberek). Szalonképes, akrosztichonos változata három férfinévből áll: שְׁמוּעֵל-מֹרְדֵכֶה-קַלְמֵן [shmuel-mordkhe-kalmen] 'Sámuel-Mordekáj-Kálmán'. Érdekes, hogy a középfelnémet számos szépítő kifejezése (pl. *der eilfte düme* 'a tizenegyedik ujj') közül a jiddis egyet sem vett át, a leggyakoribb eufemizmusa a דער קליינער [der kleyner] 'a kicsi'; vö. or. *малыш* 'ua.'

A פֹּת [pots] rokona a gör. *πέος* és a lat. *pēnis* 'farok', továbbá a hett. **peš(a)n-* 'ember, férfi' (< ieu. **pes-os-*). Az amerikai angolban a kicsinyítő képzős *petsl* 'füttyülő' a *petslhead* 'faszfej' (durvábban *putshead* ['pʌts, hɛd, 'pʊts, hɛd]) és *petslbrain* 'ua.' összetételben él.

A férfi dísz a nemi szerve, s ez a felfogás más nyelvek szókinszében is tükröződik: ang. szleng (*family/crown*) *jewels* 'férfi nemi szerv' [tkp. '(családi / korona)ékszerek'], ném. *Familienschumckstück* 'pénisz' [tkp. 'családi ékszer'] (1935-től, katonai szleng). Egy példa irodalmunkból: „Míg átkozódtunk, átkoztuk a kéjt s letéptük volna *férfidíszjeink*” (Füst M.: Levél Oidipusz haláláról).

Számos izraeli zsidó úgy véli, a viccek jiddisül kacagtatóbbak. Emellett sok disznó vicc, amelyet szégyellnek saját nyelvükön, héberül továbbadni, jiddisül hangzik el.

II. A nyelvek gyakran vesznek át nemi szerveket jelentő, nem is mindig szükségszerűen trágár szavakat szomszédaiktól; eleinte az idegen szóalak kevésbé hangzik sértőnek, de idővel eldurvulhat. Erre a sorsra jutott az angolban a latinból kölcsönzött *vagina* 'hüvely', amely manapság egyre szalonképtelenebbé válik. Magyar nyelvjárásokban Erdélyen kívül is elterjedt a románból kölcsönzött (*puľă* 'hímvestző' >) *puca, pucu* és alakváltozatai, amelyek végső

soron a már említett *pūtium* kiterjedtebb családjának tagjai. Gyakran hallható a *van vér a pucájában* '1. bátor, vakmerő, 2. életrevaló, erőteljes' frazémában. A *puc(k)a*, *puckó* további jelentései: '1. kisleány hímvesszője, 2. kisleány külső nemi szerve'. A szemantika finomságai közé tartozik, hogy a *puca*, *pucu(ka)* a magyar szóképzleti rendszer vonzására 'nudli' jelentésben ételneveinkbe is belekerült: *cigánypuca*, *kacsapucu*, *pucuka*, *pucutésztá*, *récepuca* 'burgonyametélt'. A hasonló képzésre vö. *angyalbögyörő*, *angyalfaszika*, *angyalpöcse*, *monyor* (~ *mogyoró*) 'ua.'.

III. A jampeckedő fiatal ruházata: feszes nadrág, hegyes orrú cipő, hosszú oldalszakáll – mindez az Edward-kori Angliában divott. „És eszembe jut rólad a divatjamúlt régi szó: a gigerli, meg a dandy és keresem helyettük a megfelelő modernet, míg végre megtalálom: *jampec*. És most eltűnök rajta, hogy mi is a különbség közt és azok között? A gigerli és a *jampec* között? Semmi?... Vagy nagyon sok? Külsőleg kevés” (Csathó K.: Divat? – Nem divat!). Szerb Antal egyik 1938-as esszéjében is feltűnik a *jampec*: „Ha idegen olvassa el ezeket a sorokat, nyilván azt gondolja, felületes és snobisztikus [sic!] széplélek vagyok, beugrottam mindig minden irodalmi divatnak, irodalmi *jampec* vagyok, aki belébetegszik, ha tavalyi regénnyel kell kimennie az utcára” (Könyvek és ifjúság elégiája).

A *jampec* szó további származékai: *jampresszó* 'divatos, léhűtők által látogatott presszó', *jampi* '1. piperkőc férfi, 2. (börtönszleng) szabadulás előtt álló fogvatartott, 3. (diáknyelv) 'frankó', *jampis*, *jampeces*, *jampecos* 'jampecra jellemző': „És mégis való igaz, hogy Hawaii-ban nyaralnak, Floridában nyaralnak, arany karláncokkal meg *jampeces* telefonokkal rohangálnak jobbra-balra...” (Sepsey T. ON. 1995. május 17.). A diáknyelvben a *jampec* 'elégtelen'.

IV. Megtalálható ez a jiddis szó az orosz szlengben is. A szótárakban a *nomc*, *no(m)u* egyebek között '1. seggfej, 2. kezdő tolvaj, 3. hímvessző, 4. férfi, pali'. A kifejezés félig tükörfordított változata (*морской ной* 'tengeri faszi') él az odesszai zsargonban is. Bolondos megszólításban: „Ах ты, грязный ной!” 'Faszikám, te kis piszok!'. A szó bekerült az irodalmi nyelvbe is: „Может, это ви зарэзали бедного нойа, почём мне знать?” 'Lehet, hogy maga nyiffantotta ki szegény *faszit*, honnét tuggyam?’ (B. Akunyin: Halál szeretője).

A *noy* származéka a tolvajnyelvi *науан* (< *ноу* + *-ан*) '1. srác, 2. kezdő tolvaj, 3. elítélt, 4. vmely közösség vezetője', amely eleinte 12–13 év körüli fiúcskát jelentett. A szóra az első adatot Solohovnál találjuk: „Пауан, неси сюда!” 'Hé, kisfattyú, hozd csak ide...' (1928, Csendes Don. Makai Imre fordítása). A szó népszerűségét, elterjedtségét mutatja kiterjedt szócsaládja: *пауанчик*, *пауанёнок* 'kissrác', *пауанка* (gyakran pej) '1. kiscsaj, 2. tolvaj', *пауанва*, *пауаньё* (pej) 'gyerekek (fiúk, lányok vegyesen)', *пауанский* '1. fiatalos, 2. divatos', *по-пауански* '1. fiatalosan, 2. divatosan'.

Irodalom: AY. 79; BAKOS 1982: 97, 307–308; BDE. 833; BIHARI 1966; 1983; БСРЖ. 333, 424, 468; CEDH. 259.3; CSERESNYÉSI 2004b: 69; DAS. 734; DELG.² 850–851; Diáks. 77; DSY. 121–122; DUL.² 2: 965–966; EDG. 2: 1173; ÉKsz.² 589; ÉrtSz. 3: 597–598; EWUng. 1: 637; Fattyúny. 38; FAZAKAS 1991: 124; Дьячок 2012; HCL. 350–351; HORVÁTH M. 1978: 200; IE. 716; ILDU. 2: 781; JELISZTRATOV 1998: 95; EPC. 302; JiddWB.² 172, 181; LANDMANN 1992⁴: 174; MÁRTON 1969: 94; MASz. 139, 202; MBSz. 123; MEYD. 207; MHWB.³⁷ 33; MMA. 21; MMSz. 133; MSz. 135, 272, 312; ODMS. 46, 67; OMSz. 306, 343, 511; PEC. 604; ROSTEN 1983: 305–306; 2006²: 469–470; RSz. 118; TESz. 2: 258–259, 300, 713; TCHL. 661; ÚMTSz. 1: 693, 222–223, 3: 14, 1300, 4: 609–612; WEINREICH 2008 (2): 646–647; WEX 2006: 251–252; YEHD.² 254; ZsBp. (2): 646.

4.6. Jatt [1958] 'kézfogás; borraivaló'.^a Jiddis (német)^b jövevényszó, vö. jiddis (német) *jad* 'kéz', ez a héber *yād* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. Vö. még: német argó *Jad*, *Jat* 'ugyanaz'. A 'borraivaló' jelentés, amely a mai magyarban a leggyakoribb, érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. A bizalmas nyelvhasználatban él. Származéka a *jattol* 'kezet ad; fizet' [1960]. Argónyelvi szavak^c (ESz. 353).

a) A szó 'kézfogás' jelentése szótárainkból hiányzik, és kimaradt 'csúszópénz' értelme is, bár az legalább olyan gyakori, mint a 'borraivaló'. A kettő közti különbség: a borraivalót az elvégzett szolgálatért (esetleg mások szeme láttára) nyomjuk embertársaink kezébe, míg a csúszópénzt jogtalan előnyök reményében, az elvégzendő feladat előtt, titokban adjuk át.

b) A zárójel valószínűleg arra utal, hogy a szó felfogható német jövevényszónak is. De akkor miben különbözik a más szócikkekben „esetleg német közvetítéssel” kitéttel jelölt, többi jövevénytől? A fonetikai hasonlóság miatt máskor sem dönthető el egyértelműen, hogy a jiddis és a német közül melyik a közvetlen átható. Többnyire mindkettővel számolnunk kell, hiszen a német anyanyelvű polgárság mellett a Budapestre betelepült zsidóság (a jiddis mellett) németül is beszélt. Sőt: attól még, hogy valamely német kifejezést zsidók használtak, az még nem minősül jiddisnek, vö. (*wie geht's?* 'hogyan van?' [tkp. 'hogyan megy (az üzlet)?'] >) *vigéc* '〈döntően zsidó〉 házaló kereskedő'. A két- vagy többnyelvűség az Osztrák–Magyar Monarchia zsidó köreiben magától értetődő volt. „Az Ausztria valamely szláv vidékén született zsidónak tulajdonképpen egyszerre kellett a német, a cseh és a héber nyelvet mint »ősei« nyelvét tisztelni” – írja joggal Fritz Mauthner. Nyolcvan éve BÁRCZI így vélekedett: „Budapest polgári társadalmának jelentékeny része még ma is tud németül, noha azt már nem mint anyanyelvét beszéli”.

Ezt a soknyelvűséget örökíti meg egy szakállas vicc: A vajúdo zsidó nő először franciául nyög fel: – Mon dieu! – Utána oroszul: – Боже мой! – De az orvos csak akkor lép oda hozzá, amikor a szülési fájdalmak hatására a *אין הימל גאט אים* [got in himl] 'Isten az égben!' kiáltás szakad fel az ajkáról. (Itt csupán egy apróság teszi a mondatot jiddissé: a névelő hiánya – németül *im* volna). Fohászkodhatna még héberül vagy szláv és germán elemeket ötvöző kifejezésekkel is: *רבונו של עולם* [rabenu-szal-ojlam] 'mindenható Isten', *טאטעניו זיניקער* [tatenyu zisinker] 'édes Atyácska', *גאטעניו* [gotenyu] 'Istenke'. Természetesen, mindegyik kifejezésnek megvan a saját hangulata, stilsztikája. Magyar megfelelőjük: *Te jó ég!*, *Mindenható Isten!*, *Édes Istenem!*, *Istenkém!*. Isten nevének leírását gyakran kerülük, a *גאט* [got]-ot rövidítik vagy (a pontozatlan héber szöveg mintájára) elhagyják a magánhangzóját: *ג, גט*.

c) Az ISzKSz.² és az ÉKSz.² (*biz*) stilsztikai címkével látja el.

Kiegészítés:

יד (= יאד) *yad*, *jad* 'kéz'

I. A bibliai héb. יד [yād] gazdag jelentéskörrel rendelkezett: '1. kéz, 2. fogantyú, kar, 3. hatalom, 4. ütés, 5. oldal, 6. hely, 7. rész, 8. emlékmű'; vö. יָד וָשֵׁם [yād wāšēm] 'Kéz és név (emlékhely)' – „fenntartom nevük emlékét házámban” (Ézs 56,5). Rokon nyelvi megfelelői: bibl. arámi יַד [yādā] '1. kéz, mancs, 2. birtok', ugar. *yā* '1. kéz, 2. hatalom, 3. rész, 4. pénisz, 5. emlékmű, mauzóleum, 6. együtt vkvel, vmivel'.

II. A szót több mint egy évszázada jegyzi szótáraink. SZIRMAY munkájához írt előszavában BALASSA a *meló*-val és a *sóher*-ral együtt a tolvajnyelv kevésbé ismert héber szavai közé sorolja. Elvértve lágy mássalhangzóval is előfordult: *jatty*.

Részlet az ifjúsági szlengről készült tanulmányból: „A *jatt* kezet jelent, de ha megkérdezik valakitől, hogy mennyi a fizetése, s azt feleli, háromezer és a *jatt* – akkor a borraivalóra, a csúsztató pénzre céloz” (Kolozsvári G. E.).

A szó napjainkban éli virágkorát: „Már csak a magyar nyelvi lelemény is bizonyítja, hogy hogyan tudott együtt élni a magyar társadalom a korrupcióval, hiszen kevés olyan jelenségünk van, amelyre annyi szinonim szót talált ki a magyar nép, úgymint: sáp, harács, *jatt*, kenőpénz, csúszópénz” (Dávid I. ON. 1999. június 14.). A MSz. a *jatt* három jelentését közli: ’1. borraivaló, 2. csúszópénz, 3. kéz’. BÁRCZI saját gyűjtésében előfordul a *jatyó* ’kéz’ szóalak is. A *jattos* a börtönszlengben ’1. kéz, 2. izmos, erős ember’. Katonanyelvi jelentése ’illetmény, zsold’. Kifejezésekben: *Jatt a jattba!* ’Add a kezed! (felszólítás kézfogásra)’, *jattot ad* ’1. borraivalót ad, 2. megveszteget (pénzzel)’, *jattol* ’pénzt ad át, kifizet’, *lejattol vkiért* ’pénzt fizet vkinek’: „[B]ehívatott a főnök, kaja-pia, *jattoltunk*, megjárta a bazárit, plusz erre jön a nyereségrészesedés meg a prémcsi, és kapunk lakbér-hozzájárulást is, képzeld el [...]” (Kornis M.: Ki vagy te).

Az ISzSz. a *jatt*-nak ’kar’ jelentést is tulajdonít, de ezt az adatot más szótárak nem erősítik meg.

III. A holland szlengben is használatos a *jat* ’ujj’, *jatten* ’1. ujjak, 2. kéz’: *Blijf met je jatten van mijn eten af!* ’Tartsd távol a mancsod az étellemtől!’, a *jatten* igei jelentése ’lop’.

Irodalom: BAKOS 1978; BALASSA 1924b: 14; BÁRCZI 1931: 228, 289, 1932: 90; CEDH. 254.3; CSÁKY 1998: 253; DJBA. 523–524; DUL.² 2: 952–954; ÉKsz.² 146, 205, 594; EWUng. 1: 641; FAZAKAS 1991: 124–125; GWB. 38; HCL. 329–332; HMKsz. 445; ISzSz. 506; EPC. 302; KATZ 2008: 1–2; KOLOZSVÁRI G. 1978: 150; MASz. 202, 204; MBSz. 124; MKSz.² 171; MMA. 21; MSz. 137; MTolvSz. 30; MTSz. 77; PJSz. 26; RSz. 118; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 104; Tolv. 34; TSz. 33; WEINREICH 2008 (1): A174; WBJL. 98; WR.² 142–143; YEHD.² 251; ZsBp. (2): 646.

4.7. Jiddis [1905] ’a közép-európai zsidóság egy részétől^a beszélt (nyelv)^b’. Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^c, vö. jiddis *jidisch* ’zsidó; a jiddis nyelv’, *jiddisch* ’ugyanaz’; vö. még német *jiddisch* ’zsidónémet’. A jiddis szó a középfelnémet *jüdisch* ’ugyanaz’ alakra vezethető vissza.^d A késői átvétel azzal magyarázható, hogy egészen a 20. század elejéig a *zsidónémet*^e szó [1918] volt használatos a *jiddis* helyett (ESz. 356).

a) A „közép-európai zsidóság egy részétől beszélt nyelv”. Egyszerűbben, szabatosabban: „a közép-európai zsidóság egy részének nyelve”. De miért csak a közép-európaiaké? Hiszen az Európából kivándoroltak utódai szétrajzottak a szélrózsa minden irányába, esetleg jiddisül is beszélnek, ám aligha minősíthetők közép-európaiaknak. Az ukrainai vagy orosz zsidóság pedig inkább kelet-európainak nevezhető. Az ISzSz. jóval pontosabb meghatározása: „1. az askenázi zsidók germán, felnémet eredetű nyelve, 2. a jiddis nyelvet beszélő személy v. csoport, 3. a jiddis nyelvvel v. e nyelvet beszélőkkel kapcsolatos”.

b) Ez esetben viszont más szemszögből is túlságosan szűk a meghatározás. A *jiddis* nem csupán a nyelvre utalhat, hanem az irodalomra, sőt, gyakran a zsidóság egész kultúrájára is – ilyenkor a *zsidó* melléknév szinonimája: *jiddis akcentus*, *jiddis folyóirat*, *jiddis költő*, *jiddis népdal*, *jiddis színház*. „Kitűnő csevegő volt, anekdotái még ebben a kényes társaságban is újszerűek voltak, s dallamos orrhangján éppen olyan jól tudott elmondani egy angol, mint egy *jiddis* viccet” (Nagypál I.: A pertu); „A statisztika szerint a *jiddisek* (héberrek) aránya a nép-

összeírások alkalmával: 1900-ban 9; 1941-ben 6,4 százalék; 1977-ben és 1992-ben már egyetlen zsidó vallású vagy nemzetiségű személyt sem jegyeztek fel községünkben”.

A német *jiddisch* és az angol *Yiddish* szón ’zsidó’ értelemben ugyancsak szokványos: „Im Herzen bin ich immer *jiddisch* geblieben” ’Szívemben mindig megmaradtam zsidónak’, délang. *Yiddisher people* ’zsidók’. A *Yiddish* további származékai: *Yiddishism* ’1. jiddises kifejezés, jiddisizmus, 2. zsidó jellegzetesség’, *Yiddishist* ’a zsidó kultúra támogatója’. Összetett fogalom a *Yiddishkeit*: ’1. zsidóság, 2. judaizmus, 3. zsidó életmód, 4. jiddis szó vagy kifejezés’; vö. m. rétegnyelvi *jiddiskajt* ’zsidó szokások ismerete’, melyet régebben ’zsidó közösség’ jelentésben is használtak.

c) Lásd a 4.3. a) pontot.

d) Eleinte a ném. *jüdisch* és *jidisch* jelentése megegyezett (a *jidisch* ’zsidó’ jelentésben a 15. században tűnik fel), éppen ezért nem mindig világos, melyik értelemben használatos. Ausztriában a 18. század végére a *jüdische Sprache* ’zsidó nyelv’ kifejezés lett általánossá. A 19. században a kelet-európai zsidó emigránsok Angliában a *jiddisch* szóalakot terjesztették el, így került az angol nyelvű szövegbe (legelőször Sir Walter Besant „Gibeon gyermekei” című, 1886-ban megjelent könyvében fordult elő): ott pedig alkalmazták rá az angol helyesírás szabályait. A *Yiddish* megjelölés kezdetben kizárólag a kelet-európai zsidók nyelvét jelentette, később azonban kiszélesedett a területi-időbeni hatóköre, s gyakorlatilag az összes beszélt-írott zsidó nyelvváltozatot, mely a zsidók német nyelvterületre költözése után keletkezett, így kezdték nevezni. Ezt vette át a német; ’jiddisül beszélők’ jelentésű az ausztriai ném. *die Jidden*. Az ang. *Yid* (nőnemű párja a *Yidene*) sokak szerint lekicsinylő értelmű, akárcsak az ugyane töre visszamenő or. *Ἰουδα* (< ol. *giudeo*). Amerikában főleg a kelet-európai zsidókat nevezik így. Az amerikai zsidó angolban a *yidene* jelentése ’a nejem’: „*The yidene won’t let me go bowling tonight*” ’Ma este az asszony nem enged tekézni menni’.

Az angol írásmód hatott a spanyolra is, ott is létezik – további lehetőségek mellett – a *yiddish* forma; legújabb spanyol–magyar szótárunkban is ez áll. Mind a jiddis, mind a spanyol nyelv kiejtését figyelembe véve a spanyolban a legmegfelelőbb a *yídish* vagy *ídish* alak. A cseh az *idiš* formát használja.

e) Régen a jiddist a rabbinikus irodalomban leginkább לװן־אַשְׁנָז [lošn-ašḥonaz] ’askenázi nyelv’-nek hívták (az első adat 1290 körüli), ezt a megjelölést olvassuk a híres tudósnál, Rasinál (1040–1105) is. A ’jiddis’ jelentésű טײַטש [taytsh] (~ ném. *Taitsch*, *Tatsch*) szó latin megfelelője 786-ban bukkant fel egy I. Adorján pápának benyújtott beadványban, amelyben azt kérték, hogy „a szinódus egyes határozatait mind latinul, mind jiddisül (*theodisce*) olvassák fel, hogy mindenki megérthesse”. A szó időközben elvesztette nyelvnevi tartalmát, ma már csak ’1. fordítás, 2. jelentés’ értelemben használják; פֿאַר־טײַטשן [fartaytshn] annyit tesz: ’jiddisre fordít (főleg héberből)’.

A *Judendeutsch*-on (*Jüdisch-Deutsch*, ייִדיש־טײַטש [yidish-taytsh]), a *zsidónémet*-en kívül (17. sz.) a jiddis másik közkeletű megjelölése a 18. század végétől (nem a beszélői körében) hosszú ideig a ’(zsidó) zsargon’ összetétel volt, mely több európai nyelvben is elterjedt: ang. *Jewish jargon*, cseh (*židovský*) *žargon*, le. *žargon* (*žydowski*), or. (*espeücker*) *жаргон*, m. *jiddis* (!) *zsargon*: „Ekkor az öreg megfogta a tiszt karját, könyörögve, azzal a szánalomra méltó kiejtéssel, ahogy egy lengyel zsidó erőlködik a *jiddis zsargont* németté változtatni” (Kardos G. Gy.: Avraham Bogatir hét napja). A jidd. זשאַרגאָן [zhargon]-nal együtt mindegyik gyakran ölthet pejoratív jelentést. Ignotus „Zsargon” című szenvedélyes tanulmányában egy-

szer papírra veti a *Yiddish* szót is – még idézőjellel utalva újdonságára. Patainak Perecről az a véleménye, hogy „a legnagyobb héber és *zsargon* prózaíró”. Egy irodalmi példa: „Schildkraut otthagya az orfeumot és Európát, és kiment Amerikába, és a New York-i jiddisch-színházban *zsargon*-színész lett, majd átvette ugyane színház igazgatását” (Bárdos A.: Schildkraut). A népi dramatikus játékok komikus zsánerfigurájaként a csavaros észjárású, német-jiddis keveréknyelven beszélő zsidót láthattuk, aki a zsidóságot képviselő típusként állandósult a magyar népszínművekben, vígjátékokban és drámákban.

Kiegészítés:

יִידיש *yidish, jidisch* 'jiddis'

I. A másik összetétel a jiddisre מאמע-לשון [mame-loshn] 'anyanyelv', pontosabban 'mamanyelv' – ez sokkal bensőségesebb kapcsolatot sejtet nép és nyelve között, mint a latin mintára alkotott egyszerű ném. *Muttersprache*; az otthon nyelve, amelyet a gyermek az anyatejjel szív magába. Ezzel szemben a szent nép és a szent könyvek nyelve, a héber – apanyelv, לשון-קודש [loshn-koydesh] 'szent nyelv', amelyet csak a fiúk értettek, mivel a lányok nem járhattak iskolába. A jiddis nem rendelkezett szakrális funkcióval, hanem csak magyarázó eszköze lett mindannak, amit héber nyelven fogalmaztak és őriztek meg; írásbelisége általában a magánlevelezésre korlátozódott. Ha azonban a kevésbé művelt férfiak vagy a nők alkották az olvasóközönséget, akkor vallási művekben is indokoltnak vélték alkalmazását.

II. A jiddis nyelv önállóságát ma már egyre kevesebben kérdőjelezik meg, mindazonáltal a szakirodalomban fel-felbukkannak félrevezető, meggondolatlan kijelentések, melyek romlott, vulgáris, deviáns, elkorcsosult, elzsargonosodott, törvénytelen, mesterséges vagy kevert nyelvnék, továbbá szlengnek, fattyúnak, korlátolt kifejezőképességűnek bélyegzik – hja, nincs nyelvtana! Ugyanezt állítják a tolvaj- vagy jassznyelvről is. E műszavakkal könnyelműen dobálózóknak hadd ajánljuk figyelmébe M. Weinreich klasszikus mondását: אַ לשון איז אַ פּלאַט דיאַלעקט מיט אַן אַרמיי און אַ פּלאַט [a loshn iz a dialekt mit an armey un a flot] 'A nyelv hadsereggel és flottával rendelkező nyelvjárás'.

III. A kicsinyítő képzővel ellátott tő, a *jidele* 'zsidócska' pejoratív csengésű.

Irodalom: ALTHAUS 1972: 1345; AY. 103–104; BDE. 1254; BEST 1973: 13–14; DÖMÖTÖR 1990: 306–309, 325; DSUE.⁸ 1362; DSY. 181; DWJH.² 98; ÉKsz.² 600; ÉrtSz. 3: 652; ОСРЯ.² 2: 53; EWD.² 219–220; EWUng. 1: 645; FISHMAN 2003; GOLD 1980, 1981a: 34; HOWE 2000: 16–20; HUTTERER 1990: 347–361; IGNOTUS 1908; ISzSz. 507; EPC. 304; JL. 3: 269, 5: 1262; JWB. 97; L.² 284; MAJOR 2002; MEYD. 206; OED.² 20: 742–743; ÖWB.³⁹ 306; PATAI 1912 (2): 72; PJSz. 7; REJZEK 2001: 350; PEC. 142, 180; ROSTEN 1983: 446–451; 2006²: 255–269; SIMON 1993²: 27–32, 53; SMKsz. 849; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 136; TESz. 2: 275; TSz. 34; TURNIANSKY 2003; WEINREICH 1975: 215, 2008: (1) 315–327, A258–259, A302–304; WEX 2006: 64–67; WEXLER 2006d; WR.² 206; YEHD.² 254, 282; ZsBp. (1): 261; ZsHL. 88; ZsL. 406, 416.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA